

הגישה האזורית הולכת וכובשת מקום נכבד במחקר הארכיאולוגי בישראל. בנגב הגיעה מגמה כזו לידי ביטוי כבר בראשית שנות השישים, כאשר יוחנן אהרוני החל במחקר האזורי של בקעת ערד באר-שבע, מפעל שנמשך אף לאחר פטירתו בלא עת, ב-1976. למפעל זה קדם סקר ארכיאולוגי של 'נגב-יהודה', שבמרכזו עמדו חפירות ערד, באר-שבע, תל מלחתה, תל משוש ותל עירא. מימצאי המחקר שימשו בסיס לתפיסה חדשה של תהליך ההתנחלות בנגב.¹

כאמצע שנות השישים החלו רודולף כהן וזאב משל במחקר אזורי נוסף בהר-הנגב המרכזי, תוך התמקדות בבדיקתם של האתרים שכוננו על-ידם 'המצודות הישראליות'. גם מפעל זה נמשך עדיין ובחלקו זכה לסיכומים מפורטים.²

אם כי שני המפעלים הללו עונים על הדרישות העיקריות של המחקר האזורי – התרכזות בתחום גיאוגרפי מוגדר, כיסוי מלא של השטח הנבדק וניתוח משווה של האתרים שנמצאו – הרי שבעת ובעונה אחת הם מדגימים גם את אחת המגבלות של מחקר זה: הנטייה להפריז במשמעות הנתונים הפנים-אזוריים, על חשבון המשווה הביך-אזורי. מגבלה זו מתבלטת בבדיקת התחומים הגיאוגרפיים של האזורים הנזכרים: בסיכומו המקיף של כהן, המימצא מן המאות ה"א-י' לפני-הספירה מערד, באר-שבע ותל משוש אינו נדון כלל,³ ובדיון של אהרוני על ההתנחלות בנגב, אתרי הר-הנגב מוזכרים רק אגב אורחא.⁴

מטרתו העיקרית של מחקרנו היא לערוך השוואה בין המימצא בשני האזורים הללו, ולהציע תמונת התפתחות היסטורית של ההתיישבות בנגב בראשית תקופת הברזל.

מינוח גיאוגרפי

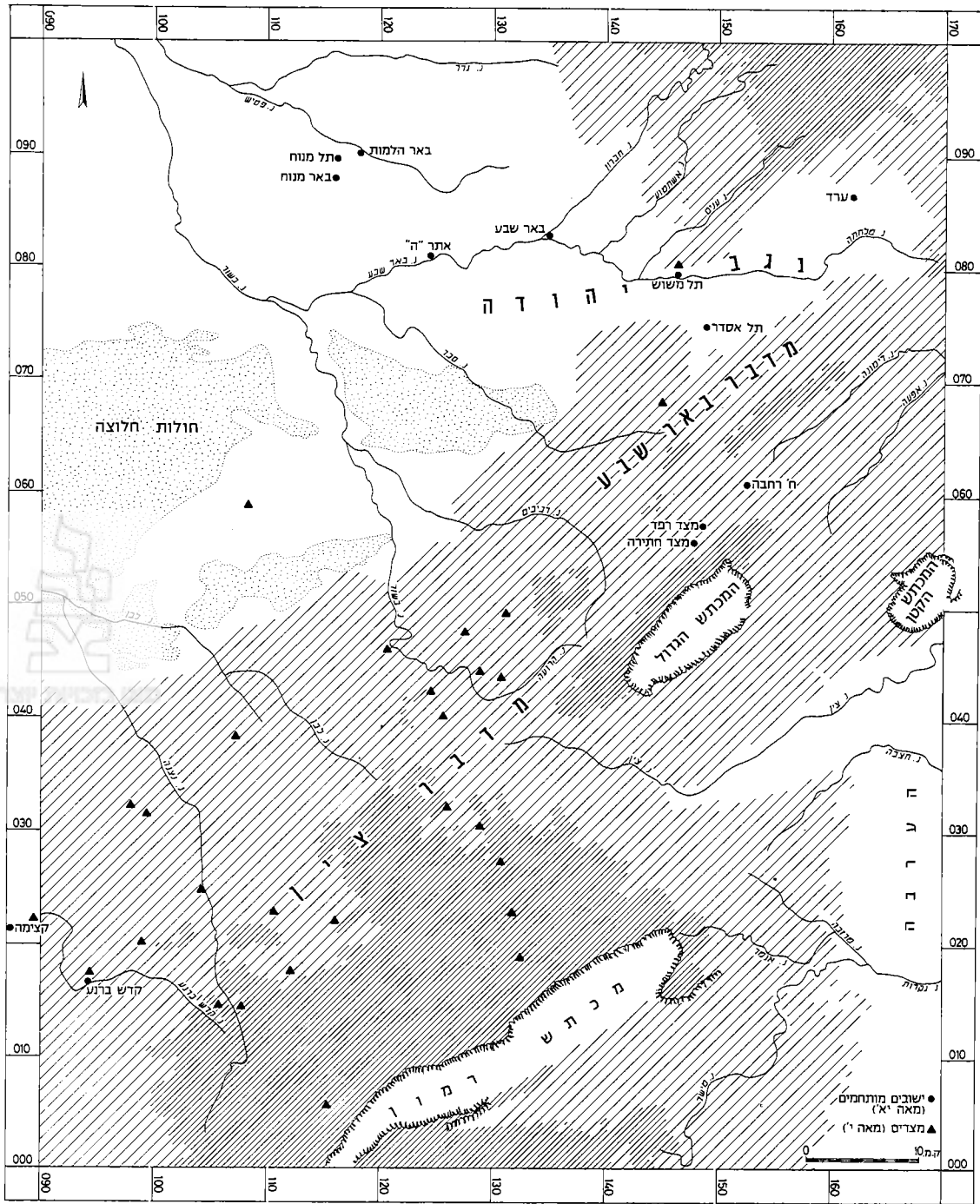
תחומו הגיאוגרפי של הנגב כימינו מכסה שטח נרחב פי כמה מזה של הנגב המקראי. ניתן לחלק את הנגב המרכזי של היום לשלושה אזורים גיאוגרפיים נפרדים ולהציע את מקבילותיהם המקראיות (ראה ציור 1):

1 Y. Aharoni, 'Nothing Early and Nothing Late: Re-Writing Israel's Conquest', *Biblical Archaeologist*, 39 (1976), pp. 55-76

2 ז' משל, 'תולדות הנגב בתקופת מלכי יהודה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשל"ד; ר' כהן, 'המצודות הישראליות בהר הנגב', קדמוניות, יב (תשל"ט), עמ' 38-50.

3 כהן, לעיל, הערה 2.

4 אהרוני, לעיל, הערה 1.

ציור 1: מפת האתרים מתקופת הברזל בבקעת באר-שבע ובהרי-הנגב

א. 'נגב-יהודה' או 'נגב/סתם, היה מוגבל לבקעת באר-שבע, בתחום אזור הניקוז של נחל מלחתה והמישורים הנרחבים שמצידי נחל באר-שבע.

ב. 'מדבר באר-שבע' היה ככל הנראה האזור הגובל בדרומו של נגב-יהודה (לפי הצעת אנסון רייני) ומתאפיין בגבעות ורמות נמוכות, וביניהן בקעות רחבות.

ג. 'מדבר-צין' מייצג את הר-הנגב המרכזי, המאופיין ברכסים גבוהים ותואיי-שטח מבותרים יותר, התחומים בדרום על-ידי מכתש-רמון והמצוקים התלולים הצונחים אל נחל-צין.

בהמשך הדיון נתייחס בעיקר אל המונחים המקראיים וננסה להוכיח, כי שלושת האזורים הגיאוגרפיים מסמנים גם שלושה תחומי התפשטות של ההתיישבות בחבל-ארץ זה. כבסיס לדיון ישמש לנו המימצא הארכיאולוגי ב'מצודות' הנגב מחד, ומחפירות תל באר-שבע מאידך.

'מצודות הנגב'

בתחומי מדבר באר-שבע ומדבר-צין נסקרו למעלה מ-40 אתרים, ועד כה נערכו חפירות חלקיות ב-12 מתוכם. בדיוניהם המסכמים הציגו משל וכהן חלוקה טיפולוגית שונה לקבוצות של 'מצודות', ואף הגיעו למסקנות שונות ביחס לתיארוכן.⁵ רק בנוגע לטיפוס אחד של מצודות קיימת הסכמה: המצודות המלבניות עם המגדלים הבולטים בקדש-ברנע ובחורבת עוזה הן חריגות מבחינת תכניתן ומתוארכות, על-פי המימצא הקראמי, למאות ח'-ז' לפני-הספירה.⁶

כל שאר ה'מצודות' מוינו על-ידי כהן לפי הגדרה גיאומטרית של תכניתן, בעוד שמשל מסווגן על-פי גודלן ובחינת התאמתן לתנאי השטח. במינו של כהן נכללים הטיפוסים: א. מצודות סגלגלות; ב. מצודות מלבניות; ג. מצודות ריבועיות. חסרונה של חלוקה זו הוא בהתעלמותה מגורם הגודל, וכן בהכלילה בקבוצה אחת מבנים שונים זה מזה בתכלית השינוי. לדוגמא, בסוג המצודות הסגלגלות נכללות חורבת רחבה שאורכה 75 מ', וגם חורבת חלוקים שקוטרה 23 מ' בלבד. השוני מודגש עוד יותר, כאשר מחשבים את שטחם של שני האתרים: 3,100 מ"ר ברחבה ו-380 מ"ר בחלוקים! הטיפוס השני של כהן (מצודות מלבניות) מעלה קושי נוסף, שכן תכניות מצודות חתירה וחורבת רמת-בוקר קשה להגדירן בתואר 'מצודות מלבניות'.

משל שהיה מודע למגבלות אלה, סיווג את המצודות לשתי קבוצות, גדולות וקטנות, ובכל קבוצה ערך חלוקה משנית למצודות המותאמות לתנאי השטח ומצודות הבנויות על-פי תכנית קבועה מראש.

כלי החרס שנמצאו באתרים אלה נחלקים לשני טיפוסים עיקריים: כלים עשויים ביד (המכונים גם 'קראמיקה נגבית') וכלים עשויים באובניים מן הסוג הנפוץ ביהודה. גילויים שנעשו בעשר השנים האחרונות מעידים, כי לקראמיקה הנגבית יש תפוצה כרונולוגית

5 לעיל, הערה 2.

6 ניתן לראות במצודה הריבועית עם המגדלים שנחשפה בשכבה XI בערד (מן המאה העשירית), את מבשרו של טיפוס זה. מצודה נוספת עם מגדלים הוקמה בערד בשכבה VI מסוף המאה השביעית.

רחבה ביותר: מן המאה הי"ג בתמנע,⁷ ועד לסופה של תקופת הברזל בקדש-ברנע.⁸ לפיכך, מציאותה של קראמיקה נגבית באתר מסוים אינה יכולה לשמש הוכחה לתאריך זה או אחר של האתר, במסגרת תקופת הברזל. תפוצה זו מחזקת את דעתו של אהרוני, כי יש לייחס את ייצורם של כלים אלה לקדרים נוודים ממדבריות הדרום;⁹ דעה המוצאת כיום חיזוק בעובדה, כי כלי-חרס אלה לא נמצאו כמעט באתרים הקרובים יותר ליהודה. לדעתי, אין אפשרות לקבל את הצעתו של כהן, לזהות את מייצרי הקראמיקה הנגבית כקנינים דווקא,¹⁰ ולו רק על יסוד העובדה כי בשכבה XI בערד, שהיא עד כה היישוב היחיד המיוחס לשבט זה, לא נמצא אף כלי אחד מטיפוס הקראמיקה הנגבית.

כלי החרס העשויים באובניים מתוארכים על-ידי כהן באופן בלעדי למאה העשירית לפני-הספירה, ולדעתו, הם קובעים את תאריך ייסוד המצודות לימי שלמה. לדעת משל, לעומת זאת, אין אפשרות לתאריך כלים אלה ביתר דיוק מאשר למאות הי"א והי". מנימוקים היסטוריים מבכר משל לראות בדוד או בשאול את מקימי המצודות, והוא מעדיף את האחרון, שנלחם הן באדום (שמואל א, יד מז-מח) והן בעמלק (שם, טו ז).

גם ביחס לתפקיד המצודות הללו חלוקים כהן ומשל בדעותיהם. שניהם אמנם מסכימים, כי יש לראות בהקמת רשת המצודות בנגב פרי יוזמה ממלכתית-חיצונית. אולם בעוד כהן רואה את תפקידן בשמירת הדרכים שחצו את הר-הנגב וביצירת מערך-הגנה בגבולה הדרומי של ממלכת שלמה,¹¹ הרי שמשל רואה בהקמתן את שלב ההשתלטות על הנגב, והן מציוות לדעתו 'הפגנת נוכחות וכוח' של השלטון המרכזי כלפי תושבי המדבר המקומיים.¹² לבסוף, את היעלמות 'המצודות' מסביר כהן כתוצאה של מסע שישק לארץ-ישראל;¹³ ואילו משל, לשיטתו, מפרש את עזיבתן כתוצאה מהכרת התושבים המקומיים בקיומו, כוחו, וקביעותו של השלטון המרכזי — הכרה שגרמה להם לקבלו, להשתלב בתוכו ולחיות בשקט בגבולותיו.¹⁴ נראה לי, כי המציאות היישובית הצפופה, כפי שהיא מתגלה בנגב-יהודה ומדבריותיו, מקשה מאוד לקבל את הנחותיו של משל ומעוררת תמיהות אחדות: האמנם נועדו כל היישובים הללו רק לשם הפגנת-כוח כלפי נוודי-המדבר? אם אכן הוקמו 'המצודות' בימי שאול או דוד, הרי שהן תופעה שעד כה לא נמצאה לה הקבלה באזורים אחרים בארץ-ישראל, וכל זאת נעשה רק כדי להרשים את תושבי המדבר? לא פחות קשה הוא הסברו ביחס להתפרקות המערכת. מה קרה לאותם נוודי המדבר לאחר שנוכחו כי הפגנת-הכוח באה לקיצה לאחר תקופה קצרה? האם לא ראו בכך חולשה של השלטון המרכזי? האם לא ניתן היה לשער, שהם ימשיכו ויישבו באותן 'המצודות' לאחר הסתלקות

7 B. Rothenberg, *Timna*, London, 1972, p. 153, Fig. 45:7-12

8 כהן (לעיל, הערה 2), עמ' 49.

9 י' אהרוני, 'אילת ודרכי הנגב בתקופת המקרא', אילת, הכנוס הארצי השמונה-עשר לדיעת הארץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 64-65.

10 R. Cohen, 'The Iron Age Fortresses in the Central Negev', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 236 (1979), p. 77

11 כהן (לעיל, הערה 2), עמ' 50.

12 ד' משל, 'מי בנה את "המצודות הישראליות" בהר הנגב', קתדרה, 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 27.

13 כהן (לעיל, הערה 2), עמ' 50.

14 משל (לעיל, הערה 12), עמ' 27.

נציגי הממלכה? נדמה לי, כי קשה ביותר להשיב על שאלות אלה תשובות מספקות, על יסוד הנחותיו של משל.

סקירת הדעות שהובאה לעיל מדגימה היטב, כי הבעיות המרכזיות הקשורות ב'מצודות' הנגב, הנוגעות במיון לטיפוסים, כתאריך מימצאיהן, בשיוכן ההיסטורי, בתפקידן ובגורמי היעלמותן — עדיין נתונות בחילוקי-דעות בסיסיים. אך גם דעות אלה עדיין אינן מייצגות את כלל מישורן האפשרויות. כבר לפני כחמש-עשרה שנה הציע פֶנוֹ רותנברג לראות באתרי הר-הנגב יישובים של שבטי המדבר, ובעיקר העמלקים, אשר התיישבו בהם כבר במאה הי"ג לפני-הספירה.¹⁵ לאחרונה הציע משה כוכבי לזהות את תל-משוש עם 'עיר עמלק' (שמואל א, טו ה),¹⁶ אך גם אם מקבלים הצעה זו, אין אפשרות לייחס את כל יישובי הנגב לעמלקים. היישוב בתל-משוש שונה בהיקפו, בתכניתו ובתאריכו משאר אתרי הנגב, ודווקא שוני וייחוד אלה מחזקים את הצעת כוכבי.

שתיים מהנחותיו הבסיסיות של רותנברג — שאתרי הנגב הם יישובים ולא מצודות, ושהם הוקמו כתוצאה מיוזמה של תושבי הנגב המקומיים — אימץ לאחרונה דוד עיטס, בתגובתו הקצרה על סיכומו של כהן.¹⁷ בניגוד לרותנברג, מתארך עיטס את כל היישובים למאה הי"א, ורואה בהריסתם תוצאה של מלחמות שאול בעמלקים. כרותנברג, גם עיטס מייחס חשיבות עליונה למציאות הקראמיקה הנגבית, אם כי חסרונה בתל-משוש אינו מונע ממנו לקבל את זיהויו של אתר זה כעיר-עמלק! בנוסף לכך, יש להצביע על סתירה פנימית בדבריו: מצד אחד הוא שואף לראות בכל האתרים יישובים ולא מצודות, אולם מצד שני הוא טוען, כי אין לייחס את המפעל לשאול, כיוון 'שקשה להניח, שמלך זה בנה מערך-הגנה לביצור [ההדגשה שלי, ז"ה] גבולה הדרומי של ממלכתו בעודה בחיתוליה'.¹⁸ כאן ברצוני להדגיש את המגבלה העיקרית המאפיינת, לדעתי, את כל דרכי הפירושים שהוצגו: ראייתם של כל המצודות או היישובים בנגב כתופעה אחידה באופיה הניתנת להסבר היסטורי חד-פעמי. נראה לי, כי הסבר המבוסס על רעיון התפתחותי בכמה שלבים עשוי להלום טוב יותר את הממצא. למסקנה זו ניתן היה להגיע בעיקר מתוך לימוד הנתונים בתקופה המקבילה בבקעת באר-שבע, ובעיקר בשכבות הקדומות בתל באר-שבע עצמו, נושא שעובד והוכן לפרסום סופי על-ידי מחבר רשימה זו. נסכם להלן את עיקר המסקנות הנוגעות לענייננו.

היישובים בתל באר-שבע מתקופת הברזל א'

ארבע שכבות (VI-IX) נחשפו בבאר-שבע מתחת ליסודות העיר המבוצרת הראשונה (שכבה V). השרידים משכבות אלו נתגלו בעיקר במדרון הדרומי-מזרחי של התל, ויחד הן

15 ב' רותנברג, צפונות נגב, רמת-גן 1967, עמ' 92-97.

16 מ' כוכבי, 'ראשית התרבות החמרית הישראלית', הרצאה בקונגרס הארכיאולוגי הששי בישראל, תל-אביב 1979.

17 ד' עיטס, 'מצודות' הר הנגב — אתרי התיישבות, קדמוניות, יג (תש"ם), עמ' 56-57.

18 שם, עמ' 56.

מכסות את פרק הזמן שבין אמצע המאה הי"ב לראשית המאה הי' לפני-הספירה. שכבה IX: היישוב הראשון שהוקם על-גבי המדרון הטבעי כלל בורות ששימשו את האוכלוסיה הנוודית למחצה. היישוב מנה לכל היותר עשרים משפחות, אשר השתמשו בחלק מן הבורות למגורים ובחלק אחר (בורות עמוקים יותר) לאחסון. המימצא הקראמי מעיד על תקופת-שימוש ארוכה שבין 1050-1150 לפני-הספירה; וחיזוק לכך יש גם בעובדה, כי בבורות המגורים הצטברו עיים לגובה של מטר אחד בקירוב. מבחינה היסטורית, היישוב הנוודי למחצה הולם היטב את אורח חייהם של האבות ואת קשריהם עם באר-שבע (בראשית כא; כו). מימצא זה מחזק את דעתו של בנימין מזר, לפיה תואם הרקע ההיסטורי של ספר בראשית את ראשית תקופת הברזל,¹⁹ ואת דעתו של מנפרד וויפרט הרואה באבות שלב ראשון בתהליך התנחלותם של בני ישראל בארץ-ישראל.²⁰ לשלב זה יש לייחס גם את חציבתה של הכאר המיוחדת בעומקה שנחצבה בקרבת אחד מבורות המגורים.

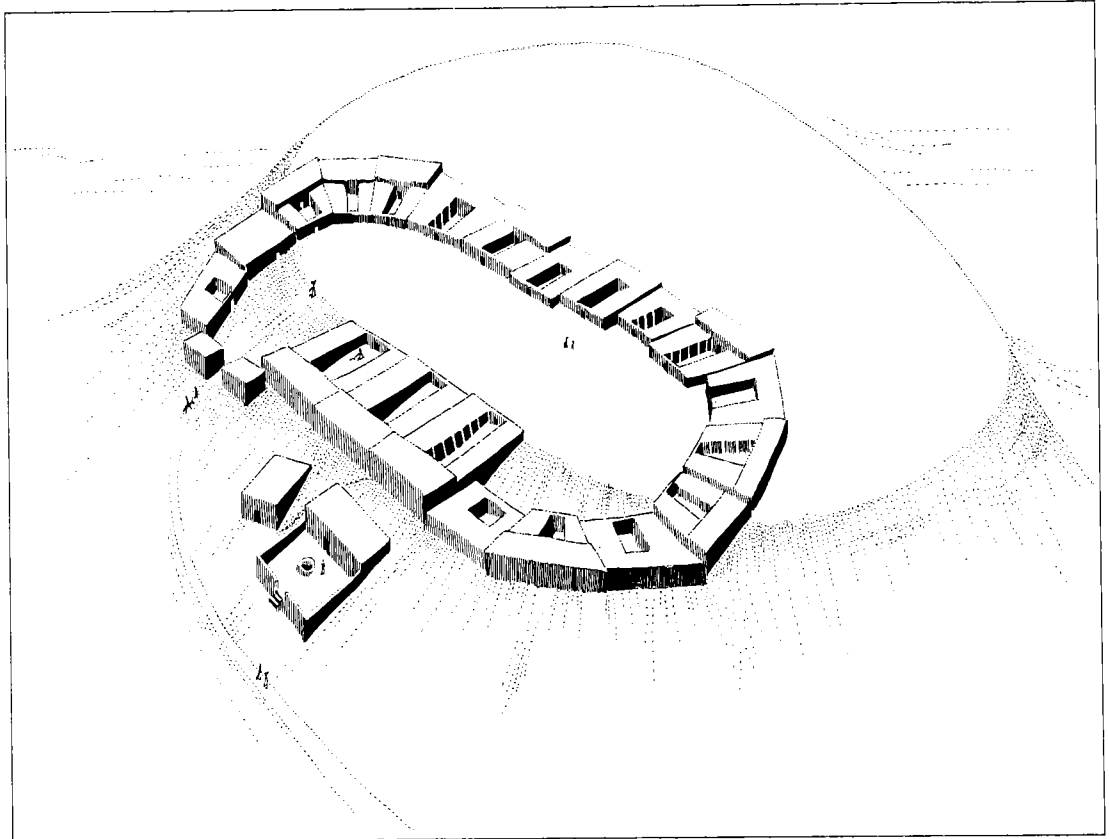
שכבה VIII: שכבה זו מתאפיינת בשימוש חוזר באחדים מן הבורות, יחד עם הופעתם לראשונה של בתי-מגורים שלהם יסודות-אבן. מיבנה אחד הכולל חדר-רוחב וחדר קדמית נחשף בקרבת הבאר. המימצא הקראמי מתאפיין בהתרכבות כלי-החרס המרוקים ביד, ולפיכך יש לתארך שכבה זו למחצית השנייה של המאה הי"א. שרידים אלה, המעידים על מעבר ליישוב-קבע, עשויים לייצג את באר-שבע שבה הושמו בני שמואל כשופטים (שמואל א, ח א).

שכבה VII: יישוב המתאפיין בתפיסה תכנונית חדשה לחלוטין, הוקם על-גבי השרידים הקודמים. זהו יישוב-קבע הבנוי מחגורה של בתי-מגורים צמודים המקיפים חצר גדולה. אפשר לכנות תכנית כזו בשם 'יישוב מותחם'. לבתים עצמם יש יסודות של תכנית 'בית ארבעת המרחבים', והתכנון המוקדם של היישוב מתבטא בסידורם כחגורת-מגן ובהיות חדר-הרוחב האחורי של כל בית התחום החיצוני של היישוב. המימצא הקראמי בשכבה זו וכן מקומה ברצף הסטראטיגרפי מתארכים אותה לסוף המאה הי"א, ומבחינה היסטורית יש לייחסה לימי שאול.

שכבה VI: בשכבה זו, למרבה ההפתעה, פורק חלק מהיישוב המותחם הקודם, וזאת בלי עדות על שכבת-הרס שתסביר את סופה של שכבה VII. באזור בו פורקו המיבנים הקודמים הוקם 'בית שלושה מרחבים', ובחלקים האחרים נעשה שימוש בבתים הקיימים לאחר שחדריהם חולקו לתאים קטנים. ניתן לפרש את הנתונים הללו על-ידי השערה, כי המקום שימש כמחנה-עובדים לבנאים שהועסקו בהכנות לבנייתה של העיר המבוצרת הראשונה (שכבה V). כלי החרס שנמצאו בשכבה זו הם מראשית המאה העשירית, ועל-פיהם אין מניעה לייחס את יוזמת הבנייה הזו לימי דוד.

לדעתי, מציאות 'יישוב מותחם' בשכבה VII בבאר-שבע, מסוף המאה הי"א, מהווה נקודת-מוצא לניתוח תופעת 'מצודות' הנגב (וראה ציור 3).

19 ב' מזר, 'הרקע ההיסטורי של ספר בראשית', כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 131-143.
 20 M. Weippert, 'Canaan, Conquest and Settlement of, *The Interpreter's Dictionary of the Bible, Supplementary Volume*, Nashville 1976, pp. 125-130

ציור 2: תכניות של שישה יישובים מותחמים בהר-הנגב (וראה המיקום במפה לעיל): (1) מצודה חתירה (2) מצודת רפד (3) חורבת רחבה (4) באר-שבע שכבה VII (5) אתר ד' בנחל באר-שבע (6) קצימה

דיון אדריכלי-גיאוגרפי

השוואה אדריכלית בין היישוב המותחם של שכבה VII בבאר-שבע לבין 'מצודות' הנגב מעלה, כי קיים דמיון רב בינו ובין קבוצת 'מצודות' הנכללת על-ידי כהן בטיפוסי 'הסגלגלות' ו'המלבניות' ועל-ידי משל בין 'המצודות הגדולות שצורתן מותאמת לפני השטח'. במיוחד הכוונה למצד חתירה, מצד רפד וחורבת רחבה (ציור 3: 1, 2, 3). לשירי היישוב באתרים אלה יש כמה תכונות ארכיטקטוניות משותפות:

(א) צורת היישוב חסרה אפיונים של מצודה בעלת תכנית קבועה מראש, ואין כל בסיס להגדרתה על-ידי צורות גיאומטריות כריבוע, מלבן או עיגול. למעשה, התכנית — כהגדרת משל — מותאמת לתנאי השטח.

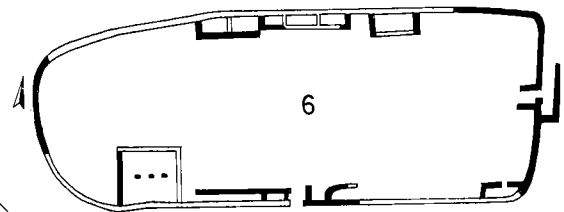
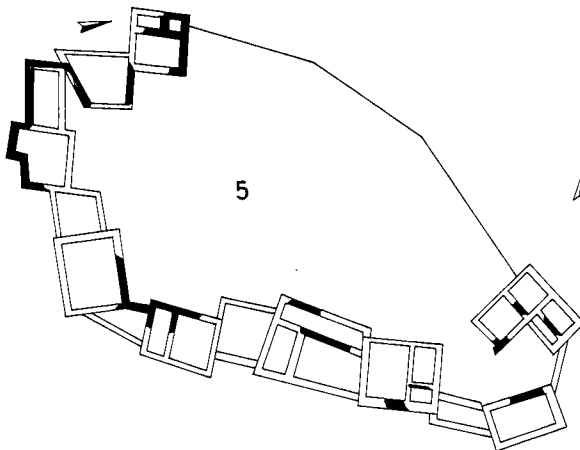
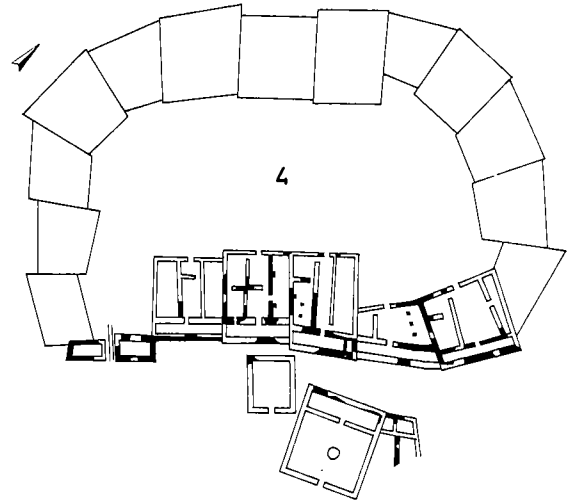
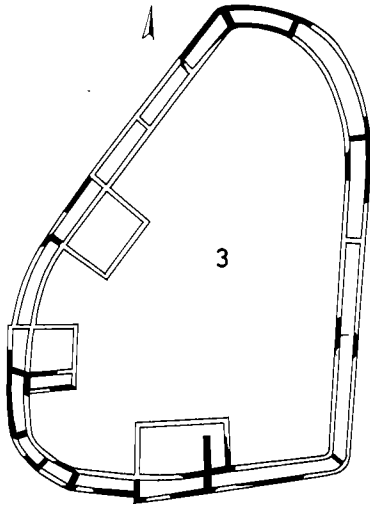
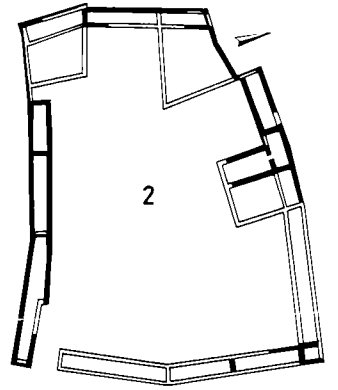
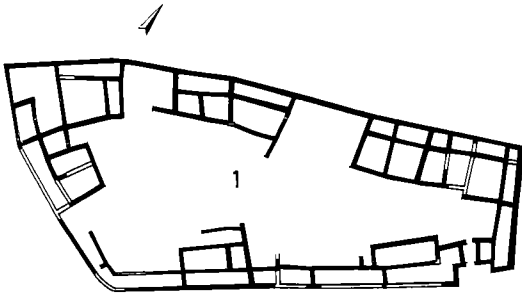
(ב) היישובים האלה משתרעים על שטח גדול פי כמה מאשר אתרי הנגב האחרים בני

אותה התקופה. שטחו של היישוב במצד חתירה הוא 2,300 מ"ר, וזה של חורבת רחבה מגיע ל-3,100 מ"ר. לעומתן, המצודות המתוכננות מכסות רק כשמינית משטח זה; חורבת חלוקים העגולה שטחה 380 מ"ר, ושטחן של המצודות הריבועיות בנחל רביב, בחורבת רתמה, ליד אתר הרועה ובחורבת משורה הוא 400 מ"ר בלבד.

(ג) יחידות הבנייה המרכיבות את 'המצודות' הגדולות שונות בתכלית מאלה של המצדים הקטנים. המצדים עשויים משני קירות מקבילים המחולקים על-ידי מחיצות לחדרים ומהווים דוגמה אופיינית לטיפוס הסוגרים; ארגון מובהק כזה של סוגרים אינו קיים באתרים הגדולים. אמנם בתכניותיהם של כמה מן האתרים האלה מופיעה חומת-סוגרים; אך עיון מדוקדק מראה, כי אלה חלקים משוחזרים, המבוססים על סקר של פני השטח וחפירות מצומצמות בלבד. נראה, כי שחזורם אלה הושפעו מן התפיסה הכללית של הסוקרים, כי האתרים שייכים לסוג מצודות הסוגרים, אך ניתן להציע גם שחזור שונה. אפשרות כזו מתבססת על בחינתה של תכנית היישוב במצודת חתירה (ציור 3:1). ששרידיו השתמרו ושורטטו בדיוק רב יותר מאשר ביישובים האחרים. כאן אנו רואים בבירור, כי היישוב אינו מוקף בחומת-סוגרים עצמאית, אלא בחגורה של בתי-מגורים צמודים זה אל זה הערוכים בהיקף החיצוני של הגבעה.²¹ רוב בתי-המגורים כוללים יחידה קדמית, אשר שימשה כנראה כחצר קדמית של הבית, וחדר-רוחב אחורי ששימש למגורים ושינה. למעשה זהו אב-טיפוס של בית שלושת או ארבעת המרחבים, שהתפתח כתוצאה מחלוקה פנימית של החצר הקדמית. לכאורה, ניתן היה לטעון, כי חדרי-הרוחב מהווים חומת-סוגרים שאליה הוצמדה שורת-חדרים נוספת; אך גם כאן מוכיחה תכנית האתר, כי זהו פירוש שאינו הולם את המציאות. שני הקירות של חדרי-הרוחב אינם יוצרים קו אחיד ובלתי-מופרע. בצידו הצפוני של היישוב אפשר לראות בבירור, כי כל יחידת-מגורים נבנתה כנפרד: קיים שוני בכיוון של כל בית, המובלט על-ידי זווית קלה בדיוק בנקודת החיבור של יחידה אחת לשכנתה. יתירה מכך — במרכז הצד הצפוני, בקטע שבו לא הוקמה יחידת-מגורים, היישוב תחום לא בחומת-סוגרים אלא בקיר אחד בלבד, ו'קיר הסוגרים הפנימי' בצפון-מערב היישוב חסר גם בתוך שני בתים קיימים. עובדות אלה מוכיחות, כי אין להגדיר את אופי היישוב במצד חתירה כ'מצודת סוגרים', כהשערתם של כהן ומשל, אלא כיישוב המוקף בבתי-מגורים צמודים. עקרון תכנוני זה זהה ליישוב בשכבה VII בבאר-שבע (ציור 3:4), ושני האתרים נכללים בהגדרת הטיפוס 'יישוב מותחם'. נראה, כי יש לשחזר באופן דומה את היישובים בחורבת רחבה ומצד רפד. בשניהם בולטת העובדה, כי כמה מהקירות הניצבים לקו ההיקפי של היישוב אינם נפסקים בנקודת המיפגש עם 'הסוגר הפנימי' (המשוחזר), אלא נמשכים פנימה לתוך מרכז המצודה. קירות אלה היו שייכים ללא ספק לבתי-מגורים והם סותרים את פירוש חומת-הסוגרים. במצד רפד בולטת גם אי-ההמשכיות של הקיר הפנימי שמהלכו מוסט או נקטע לגמרי (ציור 3:2).

השוני המיבני בין היישובים המותחמים לבין המצדים המתוכננים מבטא שוני תפקודי: בתי המגורים ביישובים המותחמים הכוללים חדרי-מגורים וחצר צמודה מותאמים למגורי

21 עקרון התכנון של יישוב המוקף בחגורת בתים הודגש לראשונה על-ידי יגאל שילה: Y. Shiloh, 'Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City', *Israel Exploration Journal*, 28 (1978), pp. 38-51

0 10 20m.

ציור 3: שיחזור היישוב המותחם בבאר־שבע, שכבה VII מסוף המאה הי"א לפני־הספירה (מבט למזרח). שים לב לבניינים בעלי ארבעת המרחבים ובמרכזם מרחב פתוח. מימין – חצר המקיפה את באר המים, סמוך לכניסה לאתר

משפחות, שכל אחת מקיימת את משק ביתה הפרטי; ואילו חדרי הסוגרים במצדים תואמים את תפקיד הקסרקטין לשימושה של יחידה צבאית.

(ד) שוני נוסף בין היישובים המותחמים והמצדים מסתמך בכדיקת הכניסות אל היישובים. בעוד שבמצד הפתח נוצר פשוט על-ידי השארית רווח בין שני סוגרים, הרי שביישובים המותחמים אנו נתקלים בנסיונות לבצר את הכניסות על-ידי שני 'מגדלים': במצד חתירה הם שקועים מפנים לקו החזית, ואילו בבאר-שבע הם בולטים כלפי חוץ. האופי הארכיטקטוני המיוחד של היישובים המותחמים והשוני המהותי בינם לבין המצדים מעלה את האפשרות ליחס את שני סוגי היישוב לתקופות שונות. על יסוד ההקבלה עם היישוב המותחם בשכבה VII בבאר-שבע, יש לתארך את הקבוצה הראשונה לסוף המאה הי"א לפני-הספירה.

והנה, כשאנו באים לבחון את מיקומם הגיאוגרפי של היישובים המותחמים מתברר, כי שלושת היישובים — חתירה, רפד ורתמה — נמצאים באזור מצומצם, מדרום לבקעת באר-שבע (אזור המוגדר על-ידנו כמדבר באר-שבע) ובמרחק ניכר מאזור התפוצה של המצדים ובתי-הפרזות שבהר-הנגב (מדבר-צין).

השילוב של ההבחנה בתפוצה הגיאוגרפית השונה בין שני טיפוסי היישוב, עם ההבדלים הארכיטקטוניים — מאפשר לדעתי להתיר את הקשר הגורדי שנוצר כתוצאה מאיחודם עד עתה על-ידי החוקרים, תחת הכותרת הכוללנית 'מצודות הר-הנגב'. במקום תופעה חד-פעמית וקצרה של 'מצודות', ניתן לשחזר את ההתיישבות בנגב כהליך הדרגתי, במספר שלבים המציינים רצף התפתחותי והגייוני. זוהי אחת הדוגמאות הנדירות, שניתוח ארכיטקטוני מסייע להבחנה בין שלבים בהתיישבות, אשר המימצא הקראמי לא סיפק להם עדות חד-משמעית.

מאחר שבבאר-שבע קדמו ליישוב המותחם (שכבה VII) שני שלבי-יישוב שנמשכו למעלה ממאה שנה (שכבות VIII-IX), ניתן להניח, כי באר-שבע שימשה כנקודת-זינוק להקמתם של יישובים מותחמים נוספים במאה הי"א. לאותו גל התיישבותי יש ליחס גם את היישוב המעגלי בשכבה III בתל אסדר,²² אם כי כאן בתי-המגורים טרם קיבלו את צורתם המפותחת והאחידה.

מבדיקת תוצאות הסקר הארכיאולוגי שערך רם גופנא במערב בקעת באר-שבע עולה, שגם כאן ניתן לאתר יישובים דומים. באחד מהם — אתר ה' בנחל באר-שבע (כ-10 ק"מ מערבית לתל באר-שבע) — נחשפו שרידי מיבנים מקוטעים שאפשר לשחזרם בצורת יישוב מותחם (ציור 3: 5). שלושה אתרים נוספים נסקרו גם ביובלי נחל-פטיש, מצפון-מערב לבאר-שבע (תל מנוח, באר-מנוח ובאר-הלמות).²³

בנוסף לבקעת באר-שבע ומדבר באר-שבע נראה, כי אפשר לכלול בקבוצת היישובים המותחמים אתרים אחדים באזור קדש-ברנע. בראש וראשונה הכוונה ל'מצודה הגדולה' בקסיימה,²⁴ שכוללת בבירור בתי-מגורים בהיקף הגבעה (ציור 3: 6). גם המצודה בעין קודיס

22 מ' כוכבי, 'חפירות אל-אסדר', עתיקות, ה (תשכ"ט), עמ' 14-48.

23 ר' גופנא, 'אתרים מתקופת הברזל בין באר-שבע ותל אל-פרעה', ידיעות, כח (תשכ"ד), עמ' 236-246.

24 ז' משל, 'תולדות "דרב אל עזה" — הדרך הקדומה לאילת ולדרום סיני', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 358-371.

הבנויה בהתאמה לתוואי הטבעי של היקף הגבעה, עשויה לרמוז על קרבה תכנונית; אם כי כאן נראים הסוגרים אחידים למדי (אמנם על-פי סקר בלבד), וייתכן כי מצודה זו שייכת כבר לשלב הבא של ההתיישבות בנגב. כך גם ביחס למצודה הקדומה ('הסגלגלה') בקדש-ברנע, השייכת כנראה למאה העשירית. ככל מקרה, קדמות היישוב-התחום של קסיימה, בהקבלה ליישובים בסביבות באר-שבע, הולמת היטב את מקומה החשוב של קדש-ברנע כמרכז התנחלות קדום. נראה לי, כי כמו לגבי תקופת האבות בבאר-שבע המתוארכת על-פי הממצא הארכיאולוגי למאות י"ב-י"א לפני-הספירה, כך גם יש לתארך את האירועים הקשורים בקדש-ברנע בזיקה לנדודים במדבר-סיני במאה הי"א לכל המוקדם. את מצודות הנגב האחרות, הכוללות בעיקר מצדים ריבועיים ויישובי-פרוזות בקרבתם, אנו מוצאים באזור שבין שני מרכזי ההתנחלות הקדומים, והקמתם קשורה ללא ספק בהתפתחויות הגיאופוליטיות של הממלכה המאוחדת, בימי דוד ושלמה.

סיכום

ההבחנה בקיום יישובים מותחמים במאה הי"א לפני-הספירה, מספקת חוליה חסרה בהתוויית תולדות ההתיישבות בדרומה של ארץ-ישראל.

את שלבי היישוב באזור מסמנים יישובים של סוכות ובורות ששימשו כמגורות. ראשיתם בסוף המאה הי"ג בתל משוש (שכבה III B), שניתן לראות בה נסיון התנחלות ישראלית, אשר סוכל עד מהרה, ככל הנראה על-ידי העמלקים, שהקימו במקום את אתרם המרכזי (שכבות II, III A).²⁵ באמצע המאה הי"ב נוסד יישוב-בורות קטן במדרון תל באר-שבע, שבו אנו רואים (בעקבות אהרוני) את באר-שבע של האבות (שכבה IX); לעומת זאת, בתל ערד הוקם יישוב מסביב לחצר מקודשת, אשר לפי הצעת מזר יש לזהותו כיישוב קיני.²⁶ במאה הי"ב לפני-הספירה אנו עדים אפוא לתופעה המעניינת של קיום שלוש קבוצות אתניות בנגב המקבאי בעת ובעונה אחת — בני ישראל, עמלקים וקינים — החיות בשלום זו לצד זו.

הרמוניה זו נתערערה במאה הי"א לפני-הספירה, כאשר קבוצות-מתיישבים חדשות הגיעו לאזור. ניתן לשער, כי ההתנחלות המואצת בדרום נגרמה כתוצאה מן הלחץ הפלשתי בשפלת-יהודה, שכיוון את האוכלוסיה המתרבה אל השטחים הנוחים פחות להתיישבות. המתיישבים הקימו את היישובים המותחמים ממערב לבאר-שבע (אתרי נחל באר-שבע ויובלי נחל פטיש), את שכבה VII בבאר-שבע עצמה, ואת תל אסדר בדרומה של הבקעה; והתפשטו גם דרומה למדבר באר-שבע, שם הוקמו היישובים המותחמים בחורבת רחבה, מצד רפד ומצד חתירה. אין ספק, כי גל-התיישבות זה שהקיף את תל משוש, הוביל לחיכוכים בין מרכיביו לבין תושבי עיר-עמלק (תל משוש), ולמאבק אלים שהדיו עולים מתיאורי מלחמתו של שאול בעמלקים (שמואל א, טו ה-ז), ואשר הסתיים בחורבנו של

25 על הממצאים בתל משוש ראה: א' קמפינסקי, א' צמחוני, א' גלבע ונ' רוזל, 'החפירות בתל משוש — סכום שלוש עונות חפירה (1972, 1974, 1975)', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 154-180.
26 ב' מזר, 'המקדש כערד ומשפחת חובב חותן משה', כנען וישראל (לעיל, הערה 19), עמ' 121-130.

היישוב של שכבה II בתל משוש. להתנגשויות אלה ניתן ליחס גם את הרס היישוב בשכבה III בתל אסדר, אולי כתוצאה מהתקפת-נגד של העמלקים. יתר היישובים המותחמים המשיכו את קיומם במאה העשירית, כאשר פרק חדש מתחיל בתולדות האזור, עם עלייתו של דוד למלוכה.

לראשונה נבנתה העיר המבוצרת בכאר-שבע (שכבה V), שיועדה לשמש כמרכז המינהלי והדתי של כל יישובי האזור. בעקבותיה הוקמו המצודות הצבאיות הגדולות בערד (שכבה XI), באזור קדש-ברנע ובתל חוליפה ('תקופה I') – כולן מיוחסות לימי שלמה ומסמנות את התגברות הגורם המסחרי בכיוון ליס-סוף וערב. פעילות זו איפשרה הרחבה נוספת של ההתיישבות במדבר-צין; בכל האזור שבין בקעת באר-שבע וקדש-ברנע הוקמו עתה מצדים קטנים לשימוש יחידות-צבא, ובקרבם חסו יישובים פרוזים שניצלו את שטחי הקרקע בוואדיות הרחבים לחקלאות-בעל ולמרעה.²⁷ ניתן לשער, כי הצבא והמתיישבים האזרחיים נהנו מחייהם בצוותא; הצבא סיפק הגנה, והמתיישבים סיפקו מוצרי-מזון ואולי גם כוח-עבודה.

מסע שישק ברבע האחרון של המאה העשירית שם קץ לרשת המפותחת של ההתיישבות באזור. לאחר המסע שוקמו רק המרכזים בבקעת באר-שבע (באר-שבע, שכבה IV; ערד, שכבה X), בעוד שהאזורים הדרומיים יותר נותרו שוממים, עד להתחדשות פעילות המסחר במאה השמינית לפני-הספירה, עם הקמתה של העיר המרכזית בתל עירא ובניית המצודות המלבניות עם המגדלים בקדש-ברנע, וכנראה גם בחורבת עוזה. אך זהו כבר פרק חדש בתולדות הנגב, החורג מתחום דיונונו.

27 לדעתי, יש לייחס את המצד הריבועי בשכבה I בתל משוש ויישוב הפרוזות שלידו להתחדשות היישוב הישראלי במקום, במחצית השנייה של המאה העשירית, על חורבותיה של עיר-עמלק.